

1

ПОЛЬЩУ ЗРАДЖЕНО

Хоч Адольф Гітлер був налаштований на війну, однак його вторгнення в Польщу 1939 року так само неминуче мало спричинити світовий конфлікт, як і вбивство австрійського ерцгерцога Фердинанда 1914 року. Британії та Франції бракувало і волі, і засобів, щоб удатися до ефективних дій і виконати гарантії безпеки, що їх вони раніше надали полякам. Їхнє оголошення війни Німеччині було жестом, який навіть деякі непохитні противники нацистів вважали безглуздом через його марність. Для кожної потенційної протиборчої сторони, крім самих поляків, конфлікт розгортався повільно: лише на третій рік смерть і руйнування сягнули того величезного розмаху, що потім протримався до 1945 року. Навіть гітлерівський Рейх був спочатку погано підготовлений до такої інтенсивності насильства, якої потребувала смертельна сутичка між наймогутнішими державами світу.

Улітку 1939 року роман Маргарет Мітчелл «Звіяні вітром» про старий американський Південь був на піку популярності в Польщі. «Я чомусь вважала його пророчим», — писала одна з польських читачок, Рула Лангер. Мало хто з її співвітчизників сумнівався, що конфлікт із Німеччиною неминучий, адже Гітлер уже дав зрозуміти, що прагне війни. Націоналістично налаштовані поляки реагували на нацистську загрозу з тим самим запалом, що й приречена молодь Конфедерації 1861 року. «Як і більшість із нас, я вірив у щасливе закінчення війни, — згадував молодий пілот. — Ми хотіли битися, це захоплювало нас, тож ми бажали, щоб це сталося швидше. Ми не вірили в те, що справді може трапитися щось погане». Коли лейтенант-артилерист Ян Карський 24 серпня отримав мобілізаційну повістку, сестра сказала йому, щоб він не брав із собою забагато одягу. «Ти ж не до Сибіру поїдеш, — зауважила вона. — Ми побачимо тебе вже за місяць».

Поляки демонстрували схильність до фантазування. У розмовах за столиками кав'ярень і барів Варшави, міста, чії барокові принади та двадцять п'ять театрів спонукали громадян оголосити його «східноєвропейським Парижем», панував надмір почуттів. Репортер *New York Times*

повідомляв із польської столиці: «Як послухати розмови людей, то можна подумати, що великий промисловий колос — це Польща, а не Німеччина». Міністр закордонних справ Муссоліні, його зять граф Галеащо Чано попередив польського посла в Римі, що коли його країна опиратиметься територіальним претензіям Гітлера, то воюватиме з ним сама й «буде швидко перетворена на купу руїн». Посол не став заперечувати, але туманно заявив, що «деякий імовірний успіх... міг би додати Польщі більше сили». У Британії газети лорда Бівербрука оголосили провокаційною непокою Варшави погрозам Гітлера.

Польська держава із 30-мільйонним населенням, з якого майже мільйон становили етнічні німці, п'ять мільйонів — українці та три мільйони — євреї, протрималася у визначених Версальським договором кордонах лише двадцять років. У 1919—1921 роках Польща боролася з більшовиками, відстоюючи незалежність від тривалого російського панування. Станом на 1939 рік країною керувала військова хунта, хоч історик Норман Дейвіс стверджує: «У Польщі були і злидні, і несправедливість, однак там не було масового голоду або масових убивств, як в СРСР, і там не вдавалися до огидних методів фашизму або сталінізму». Найогиднішим виявом польського націоналізму був антисемітизм, утілений у квотах на вступ євреїв до університетів.

З погляду як Берліна, так і Москви Польська держава була зобов'язана своїм існуванням лише форс-мажору у вигляді союзників 1919 року й не мала легітимності. У таємному протоколі до нацистсько-радянського пакту, підписаного 23 серпня 1939 року, Гітлер і Сталін домовилися поділити та ліквідувати Польщу. Хоч поляки і сприймали Радянський Союз як історичного ворога, вони забули про його нещодавні плани щодо них і натомість були зайняті тим, що намагалися зірвати задуми Німеччини. Поляки розуміли, що їхня погано озброєна армія не зможе здолати Вермахт; усі свої сподівання вони поклали на англо-французький наступ на заході, який розділив би німецькі сили. «З огляду на безнадійний стан військової сфери у Польщі, — писав її посол у Лондоні граф Едвард Рачинський, — моєю головною турботою було гарантувати, що ми не вступимо у війну з Німеччиною, не отримавши негайної допомоги від наших союзників».

У березні 1939 року британський та французький уряди дали гарантії, оформлені в дальших угодах, що в разі німецької агресії проти Польщі вони воюватимуть. Франція обіцяла військовому командуванню у Варшаві, що, коли станеться найгірше, її армія атакує гітлерівську лінію Зігфріда протягом тринадцяти днів після проведення мобілізації. Брита-

нія обіцяла негайний наліт бомбардувальників на Німеччину. Від запевнень обох держав віяло цинізмом, бо ніхто з них не мав ані найменшого наміру виконувати свої обіцянки: ці гарантії мали на меті радше стримати Гітлера, ніж дати Польщі справжню військову підтримку. Це були жести, за якими не стояло нічого, однак поляки вирішили в них повірити.

Сталін не був союзником Гітлера, однак завдяки угоді між Москвою та Берліном зміг отримати вигоду від нацистської агресії. Від 23 серпня 1939 року світ сприймав Німеччину й Радянський Союз як співників, близнюків тоталітаризму. Те, як закінчився цей світовий конфлікт 1945 року — із СРСР у таборі союзників, — дає деяким історикам підстави стати на бік повоєнного СРСР, який вважав себе нейтральною державою до 1941 року. Це помилка. Хоч Сталін боявся Гітлера й очікував, що, зрештою, доведеться з ним воювати, у 1939 році він прийняв історичне рішення — неохоче погодився з німецькою агресією в обмін на підтримку нацистами московської програми з розширення територіального впливу. Хай які виправдання не висував радянський лідер пізніше, а його армії ніколи не билися разом із Вермахтом, нацистсько-радянський пакт започаткував співпрацю, що тривала, доки Гітлер не виявив своїх справжніх намірів в операції «Барбаросса».

Московська угода про ненапад, разом із дальшим договором про дружбу, співпрацю та встановлення кордонів, підписаним 28 вересня, зв'язала зобов'язаннями двох головних тиранів світу, які схвалили амбіції один одного й відмовилися від взаємної ворожнечі, щоб розширити свій вплив в інших місцях. Сталін потурав експансіоністській політиці Гітлера на Заході й надавав Німеччині важливу матеріальну допомогу — нафту, збіжжя та корисні копалини. Нацисти, хоч і неширо, погодилися на повну свободу дій СРСР на Сході, де цілями СРСР були Східна Фінляндія й Балтійські держави додатково до великої частини Польщі.

Гітлер планував почати Другу світову війну 26 серпня, лише за три дні після підписання нацистсько-радянського пакту. Однак напередодні він відклав вторгнення в Польщу, наказавши продовжувати мобілізацію, адже був приголомшений небажанням Муссоліні вступати у війну одночасно з ним і дипломатичним листуванням, яке натякало на те, що Британія та Франція серйозно ставляться до гарантій, наданих Польщі. Поки між Берліном, Лондоном та Парижем відбувався останній і квапливий обмін марними повідомленнями, до польського кордону рухалися три мільйони солдатів, чотириста тисяч коней, двісті тисяч машин і п'ять тисяч потягів. Нарешті, 30 серпня Гітлер віддав наказ про напад. Наступного вечора, о восьмій годині, була піднята завіса над першим, як

і годиться гидким, актом цього конфлікту. Штурмбанфюрер Альфред Науйокс із німецької СД очолив групу перевдягнених у польську уніформу людей, до якої належала й дюжина засуджених злочинців із презирливою кодовою назвою «консерви», інсценувавши напад на німецьку радіостанцію в Гляйвіці у Верхній Сілезії. Пролунали постріли, по радіо були передані польські патріотичні гасла, а потім «нападники» відступили. Кулеметники СС убили «консерв», скривавлені трупи яких продемонстрували іноземним кореспондентам як доказ польської агресії.

О другій ночі 1 вересня Перший кінний полк Вермахту був серед безлічі підрозділів, яких підняли з місць дислокації сигналом горна — деякі німецькі підрозділи, як і численні польські, використовували в бою кавалерію. Ескадрони сідали коней і почали рухатися до свого рубежу атаки разом із гуркітливими колонами бронетанкових військ, вантажівок і гармат. Був відданий наказ: «Зняти надульники! Заряджай! Натиснути запобіжники!» За двадцять хвилин до п'ятої великі гармати старого німецького лінкора «Шлезвіг-Гольштейн», що стояв на якорі Данцига з «візитом доброї волі», відкрили вогонь по польському форту у Вестерплатте. За годину німецькі солдати знесли прикордонні стовпи на західному кордоні, відкривши шлях у Польщу провідним підрозділам сил вторгнення. Один із командирів тих військ, генерал Гайнц Гудеріан, невдовзі виявив, що перетинає сімейний маєток своїх предків у Хелмно, де він народився, коли ця територія ще була частиною доверсальської Німеччини. Серед його бійців був 23-річний лейтенант Вільгельм Пруллер, який висловлював ейфорію, що охопила армію: «Як чудово зараз відчувати, що я німець... Ми перетнули кордон. *Deutschland, Deutschland über alles!* Німецький Вермахт на марші! Куди не глянь — позаду, попереду, зліва чи справа — усюди моторизований Вермахт!»

Західні союзники, яких надихало те, що Польща вихвалялася четвертою за величиною армією в Європі, очікували, що війна триватиме кілька місяців. Захисники виготовили до бою 1,3 мільйона вояків проти 1,5 мільйона німців; на кожному боці було по 37 дивізій. Однак Вермахт був набагато краще оснащений: німці мали 3 600 бронеавтомобілів проти 750 у поляків, 1 929 сучасних літаків проти дев'яти сотень застарілих. Польську армію активно розгортали з березня, але утримували від повної мобілізації у відповідь на прохання англійців та французів не провокувати Гітлера, тому 1 вересня захисники були приголомшені. Польський дипломат писав про настрої свого народу: «Вони були єдині у своєму бажанні протистояти, але не мали жодного уявлення, як чинити опір, крім теревенів про добровольців — «живих торпед».

Ефраїм Бляйхман, 16-річний єврей із Камйонки, був серед тисяч мешканців, яких викликали на міську площу, щоб ті заслухали звернення мера: «Ми співали польський гімн, проголошуючи, що Польща ще не вмерла, і схожу пісню, яка обіцяла, що жоден німець не плюне нам в обличчя». Пйотр Тарчинський, 26-річний фабричний клерк, хворів кілька тижнів перед тим, як був мобілізований. Однак коли він повідомив командирові своєї артилерійської батареї, що нездужає, полковник відреагував жвавою патріотичною промовою та «сказав, що він упевнений: варто мені лише опинитися в сідлі, я почуватимуся набагато краще». озброєння так бракувало, що полк не виділив Тарчинському особистої зброї; утім, він отримав передбаченого правилами бойового коня — огира на прізвисько «Вояк».

Інструктор ВПС Вітольд Урбанович проводив навчальний повітряний бій зі своїм учнем у небі над Дембліном, коли здивовано помітив, як у крилах його літака з'являються дірки. Швидко приземлившись, він побачив, як через поле біжить, кричачи, товариш-офіцер: «Ти живий, Вітольде? Тебе не поранили?» Урбанович запитав: «Що в біса відбувається?» Товариш відповів: «Тобі варто піти до церкви й поставити свічку. Тебе шойно атакував «мессершміт!» Оголеність польської системи оборони була помітна скрізь. Пілот-винищувач Францішек Корніцький злітав у повітря двічі — 1 та 2 вересня. У першому випадку він переслідував німецький літак, який легко відірвався від нього. У другому випадку, коли його кулемети заклинило, Корніцький спробував прочистити їх, відкотити й відновити атаку. Коли літак робив віраж, реміні, що тримали пілота у відкритій кабіні, розірвалися; він вилетів у небо та спантеличено спустився на парашуті.

О п'ятій годині вечора біля села Кроянти польські кавалеристи-улані отримали наказ контратакувати, щоб прикрити відступ сусідньої піхоти. Коли вони вишикували лави й витягли шаблі, ад'ютант капітан Годлевський запропонував наступати пішки. «Юначе, — роздратовано відповів командир полку полковник Масталєж, — я добре знаю, що означає виконувати неможливий наказ». Пригнувшись до ший своїх коней, 250 чоловіків поїхали відкритим полем. Німецькі піхотинці втекли з їхнього шляху, але за ними стояли бронемашини, що знищили уланів кулеметним вогнем. Багато коней попадало на землю, а деякі гнали далі без вершників. За кілька хвилин половина тих, хто атакував, були мертві, зокрема й полковник Масталєж. Уцілілі спантеличено відступили; тепер вони були непотребом із минулого століття.

Французьке командування переконувало поляків зосередити війська за трьома великими річками в центрі країни, але варшавський уряд вважав, що важливіше захистити весь польсько-німецький кордон завдовжки

в півтори тисячі кілометрів насамперед через те, що більша частина польської промисловості розташована на заході; тож деякі дивізії стали відповідати за ділянки фронту у тридцять кілометрів завдовжки, хоч їхніх сил — приблизно п'ятнадцять тисяч осіб — заледве вистачало, щоб прикрити п'ять-сім кілометрів. Німецькі війська наступали у трьох напрямках — з півночі, півдня й заходу, просуваючись углиб країни, що чинила неефективний опір, і залишаючи її захисників у «котлах». Літаки Люфтваффе безпосередньо підтримували бронетанкові війська, а також здійснювали спустошливі бомбардування Варшави, Лодзі, Дембліна й Сандомира.

Німці з безжальною неупередженістю обстрілювали й бомбардували польські війська та цивільне населення, однак деяким жертвам потрібен був час, щоб усвідомити серйозність загрози. Після першої хвилі атак дружина польського князя Павла Сапєги Віргілія, народжена в Америці, заспокоювала чоловіка: «Бачиш, ці бомби не такі й страшні. Їхнє гавкання гірше за їхні укуси». Коли вночі 1 вересня дві бомби впали в парку родинної садиби Сморчевських у Тарногурі, мати витягла з ліжок двох малих синів, Ральфа та Марка, і побігла разом із ними та іншими молодими втікачами ховатися в ліс. «Оговтавшись від шоку, — писав пізніше Ральф, — ми подивилися одне на одного й вибухнули нестримним сміхом. Який дивний ми мали вигляд: строката компанія молоді — дехто в піжамах, інші в куртках, накинутих на білизну, — безцільно стоїть під деревами, граючись із протигазами. Ми вирішили вертатися додому».

Утім, невдовзі стало вже не до сміху: населенню Польщі довелося визнати руйнівну силу Люфтваффе. «Мене розбудили виття сирен і звуки вибухів, — писав дипломат Адам Кручекевич у Варшаві. — За вікном я побачив німецькі літаки, що неслися на неймовірно низькій висоті й невимушено скидали бомби. З дахів деяких будівель вели безцільний кулеметний вогонь, але польських літаків не було... Місто було приголомшене майже повним браком протиповітряної оборони. Жителі відчували гірке розчарування». Місто Луцьк* спростувало свою назву: рано-вранці на нього впала дюжина німецьких бомб, убивши багато людей, здебільшого дітей, які йшли у школу. Безсилі жертви називали безхмарне небо тих вересневих днів «прокляттям Польщі». Пілот Б. Й. Соляк писав: «Сморід від горіння й коричнева завіса диму заповнили все повітря навколо нашого містечка». Сховавши свій неозброєний літак під якимись деревами, Соляк рушив додому й дорогою зустрів селянина, «який вів коня, чий бік був вкритий засохлою кров'ю. Кінь торкався ніздрями

* В оригіналі автор передає польську назву міста *luck*, асоціюючи її з англійським словом *luck* — «удача, успіх, талан», що має схоже написання, але іншу вимову. (Прим. пер.)

пилюки, а кожен крок змушував його здригатися від болю». Молодий пілот запитав селянина, куди той веде поранену тварину, що стала жертвою пікірувального бомбардувальника «Юнкерс». «У місто, у ветеринарну клініку». «Але ж туди ще сім кілометрів!» У відповідь — знизування плечима: «У мене лише один кінь».

Розгорталася тисяча більших трагедій. Коли артилерійська батарея лейтенанта Пйотра Тарчинського, гуркочучи, рушила до поля бою, на неї кинулися з неба «юнкерси»; усі вистрибнули з сідел і лягли на землю. Упало кілька бомб, що звалили з ніг декого з людей і коней. Коли літаки зникли, батарея знову піднялася й відновила свій похід. «Ми побачили двох жінок, одну середнього віку, а іншу геть дівчинку, що несли невелику драбину. На ній розтягнувся поранений чоловік, який був ще живий і тримався за живіт. Коли вони пройшли повз, я побачив, як його кишки волочаться по землі». Під час Першої світової війни Владислав Андерс воював на боці росіян під командуванням царського генерала з екзотичним ім'ям Хан Нахічеванський. Тепер Андерс, командуючи вже польською кавалерійською бригадою, побачив учительку, яка вела групу учнів під захист лісу. «Раптом почувся гуркіт літака. Пілот зробив коло, знизившись до п'ятдесяти метрів. Коли він скинув бомби й відкрив кулеметний вогонь, діти розлетілися, мов горобці. Літак зник так само швидко, як і з'явився, але на полі залишилося кілька зморщених і бездушних купок яскравого одягу. Стало зрозуміло, який характер матиме ця нова війна».

Тринадцятирічний Георг Шльонзак був у потязі з групою дітей, які верталися додому, у Лодзь, із літнього табору. Раптом почулися вибухи, крики, поїзд захитався й зупинився. Керівник групи крикнув хлопцям, щоб ті швидко вилізли з вагона й бігли в сусідній ліс. Шоковані й перелякані, вони пролежали ниць півгодини, поки літаки не припинили бомбардування. Вийшовши з лісу, хлопці помітили на відстані 450 метрів охоплений полум'ям військовий ешелон, який був ціллю німців. Деякі хлопчики заплакали, побачивши закривавлених чоловіків; їхню першу спробу повернутися у свій потяг зірвала кулеметна черга з німецького літака. Нарешті, вони продовжили подорож у вагонах, продірявлених кулями. Приїхавши додому, Георг побачив, як мати плаче біля сімейного радіоприймача: по радіо повідомили, що німці наближаються.

Пілот Францішек Корніцький прийшов навідати пораненого товариша у шпиталі Лодзі: «Це жахливе місце, переповнене пораненими й тими, хто вже помирав; вони були всюди: на ліжках і підлозі, у палатах і коридорах, одні стогнали в агонії, інші лежали мовчки, заплющивши

або розплющивши очі, чекаючи та сподіваючись». Генерал Адріан Картон де Віарт, голова британської військової місії в Польщі, скрушно писав: «Я побачив, як змінилося обличчя війни: її позбавили ореолу, солдати більше не ходять у бій, а жінки й діти гинуть під її тягарем».

У неділю, 3 вересня, Британія та Франція оголосили Німеччині війну, виконуючи гарантії, надані Польщі. Союз Сталіна з Гітлером змусив багатьох європейських комуністів, які догоджали Москві, дистанціюватися від антинацистської позиції своїх держав. Засудження профспілками війни, яку вони назвали «імперіалістичною», вплинуло на настрої на багатьох французьких та британських заводах, корабельнях і шахтах. З'явилися вуличні написи на стінах: «Зупиніть війну: за неї платить робітник», «Ні — капіталістичній війні». Депутат парламенту від Незалежної робітничої партії Енайрін Беван, один із лідерів лівих, підстраховувався, закликаючи до боротьби на два фронти: проти Гітлера та проти британського капіталізму.

У західних столицях не знали про таємні протоколи нацистсько-радянського пакту, що визначали територіальні амбіції сторін, аж доки 1945 року не були захоплені німецькі архіви. Проте у вересні 1939 року багато громадян західних демократій сприймали СРСР та Німеччину як ворогів. Вигаданий однодумець Івліна Во, Гай Краучбек, пристав до поглядів, які поділяли багато європейських консерваторів: угода Сталіна з Гітлером, «новина, що схвилювала політиків і молодих поетів із дюжини столиць, принесла глибокий спокій в одне англійське серце... Нарешті ворога добре видно, він величезний, ненависний і скинув усі маски. Сучасна доба підготувалася до боротьби». Нечисленні політики прагнули відокремити СРСР від Німеччини та здобути підтримку Сталіна в боротьбі з більшим злом — Гітлером. Однак до червня 1941 року таке здавалося далекою перспективою: ці дві диктатури сприймали як спільних ворогів демократій.

Гітлер не очікував, що Британія та Франція оголосять йому війну. Їхня мовчазна згода під час захоплення Чехословаччини 1938 року, разом із неможливістю надати безпосередню англо-французьку військову допомогу Польщі, свідчили про те, що в них бракує і волі, і засобів, щоб кинути йому виклик. Сам фюрер швидко оговтався від шоку, але деякі з його помічників були стривожені. Герінг, очільник Люфтваффе, не на жарт рознервувався і, розлютившись, кричав телефоном німецькому міністру закордонних справ Ріббентропу: «Що ж, тепер ви

отримали вашу клятву війну! Самі в цьому винні!» Гітлер щосили намагався показати, що войовниче німецьке суспільство нібито жадає військової слави, і це мало помітний вплив на молодь. Утім, старше покоління демонструвало 1939 року менший ентузіазм, ніж 1914-го, згадуючи жахи попереднього конфлікту та свою поразку. «Ця війна відірвана від життя, вона мов привид, — писав граф Гельмут фон Мольтке, офіцер Абверу й водночас непримиренний противник Гітлера. — Люди не підтримують її... [Вони] байдужі. Це немов *danse macabre*^{*}, що його виконують на сцені невідомі люди».

Американський кореспондент CBS Вільям Шайрер повідомляв із гітлерівської столиці 3 вересня: «Тут немає збудження... криків «ура!», диких оплесків, ніхто не кидає квіти... Цього вечора німці набагато похмуріші, ніж учора або позавчора». Александр Штальберг, який їхав через Штеттін зі своїм армійським підрозділом до польського кордону, повторював думку Шайрера: «Немає того хороброго настрою, що був у серпні 1914-го, оплесків, квітів». Австрійський письменник Штефан Цвайг легко знайшов цьому пояснення: «Вони не почувалися так само, бо світ 1939-го вже не був такий по-дитячому наївний і довірливий, як 1914 року... Ця майже релігійна віра в порядність або принаймні обдурованість нашого уряду зникла в усій Європі».

Однак багато німців підтримували настрої Фріца Мюлебаха, нацистського партійного функціонера: «Я вважав втручання Англії та Франції... не більш ніж формальністю. Щойно вони усвідомлять повну безнадійність опору Польщі й величезну перевагу німецької зброї, то почнуть розуміти, що ми завжди мали рацію і втручатися немає жодного сенсу... Ця війна почалася лише через те, що вони пхали носа не у свою справу. Якби Польща була сама, вона, поза сумнівом, спокійно капітулювала б».

Союзні держави сподівалися, що лише сам жест оголошення війни «виведе Гітлера на чисту воду», прискорить його повалення власним народом і врегулює ситуацію без катастрофічного збройного зіткнення в Західній Європі. Реакція Британії та Франції на польську трагедію була спричинена здебільшого егоїзмом. Французький головнокомандувач генерал Моріс Гамелен казав своєму британському колезі ще в липні: «Ми повністю зацікавлені в тому, щоб конфлікт почався на Сході й лише потроху поширювався. Тоді ми зможемо виграти час, щоб

^{*} Танець смерті (*фр.*).

повністю мобілізувати франко-британські сили». Депутат парламенту від торі Катберт Гедлем роздратовано записав у щоденнику 2 вересня, що поляки «мають звинувачувати в тому, що відбувається з ними, зараз лише самих себе».

Сигнал повітряної тривоги, що пролунав у Британії в ті хвилини, коли прем'єр-міністр Невілл Чемберлен оголошував по радіо війну, спричинив змішані емоції. «Мати дуже розхвилювалася, — писав 19-річний лондонський студент Дж. Р. Фраєр. — Кілька жінок неподалік знепритомніли, а багато людей відразу ж вибігло на дорогу. Деякі ремарки: “Не йдіть у сховище, поки не почуєте стрілянини”, “Ще навіть повітряні кулі не піднялися”, “От свиня, та він мав відправляти літаки ще до того, як час вичерпався”». Після відбою «за кілька хвилин усі вже були у двірях власних будинків і торохтіли між собою знервованими голосами. Багато говорили про Гітлера й революції в Німеччині... Найнезвичнішим відчуттям, що ми його зазнали сьогодні, було бажання, щоб щось сталося, бажання побачити приліт наших літаків та оборону в дії. Насправді мені не хочеться бачити, як падають бомби й убивають людей, але так чи інак, ми вже у стані війни, тож я хочу, щоб вона почалася якнайшвидше. А з такими темпами одному Богові відомо, скільки вона триватиме». Нетерпіння щодо ймовірної тривалості боротьби виявилось стійким народним настроєм.

У віддалених африканських колоніях частина молоді тікала до бушу*, побоюючись, що британські правителі повторять практику часів Першої світової війни, мобілізувавши їх на примусові роботи, що пізніше й сталося. Один кенієць на ім'я Джозая Маріукі писав про «зловісний поголос, що Гітлер іде вбити нас усіх; багато людей сильно перелякалися й побігли до річок копати ями на березі, щоб сховатися від військ». Британський генералітет визнавав свою неготовність до битви, але деякі молоді професійні вояки були такі наївні, що раділи перспективі бойових дій і службовому підвищенню. «Наслідком ставали приємне збудження та хвилювання, — писав Джон Льюїс із камероніанців. — Гітлер видавався смішною фігурою, а кінохроніки «Пате» з німецькими солдатами, які маршують стройовим кроком, були джерелом гучних веселощів... Їм добре вдавалося бомбардувати беззахисні іспанські села, та й усе. Більшість їхніх танків були картонними муляжами. Двадцять років тому ми розбили набагато могутнішу Німеччину. Ми були найбільшою імперією у світі».

* Великі простори, що їх не освоїла людина, зазвичай зарослі чагарником чи низькими деревами в Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці. (Прим. пер.)

Мало хто оцінював ситуацію так тверезо, як лейтенант Девід Фрейзер із Гренадерського гвардійського полку, який роздратовано зауважував: «Психологічне ставлення британців до військових дій вирізнялося двома головними вадами: млявістю розуму й необґрунтованим оптимізмом. Населення демократичних держав потребувало віри в протистояння між добром і злом — звідси й дух хрестового походу. Усе це, разом зі спробами піднести моральні й ідеологічні пристрасті, зазвичай працює проти чудової концепції війни як продовження політики, яку визначив Клаузевіц, вправу з кінцевими й досяжними цілями».

Багато британських пілотів передбачили свою ймовірну долю. Офіцер авіації Доналд Дейвіс писав: «Був чудовий осінній день, коли я проїздив повз Віттенгем-Клемпс і Чилтерн-Гіллз, які так добре знав, і, пам'ятаю, подумав, що, мабуть, за три тижні вже загину. Я зупинився, щоб подивитися на цей краєвид, і замислився на кілька хвилин. [Я вирішив, що] коли й доведеться ще постати перед такими рішеннями, то мені все одно варто літати й по зможі долучитися до королівських ВПС». Для покоління Дейвіса привілей доступу до неба втілював найвищу романтичну мрію, заради якої багато молодиків були згодні платити, ризикуючи власним життям.

У Вестмінстері міністр уряду з колосальною поблажливістю говорив польському послові: «Як вам пощастило! Хто міг подумати шість місяців тому, що Британія воюватиме на вашому боці?» Новина про оголошення Британією та Францією війни Німеччині спричинила в Польщі сплеск надії, посилюваної екстравагантною риторикою нових союзників. Варшавці обіймалися на вулицях, танцювали, галасували, сигналізували клаксонами. Біля британського посольства на Алеї Уяздовській зібрався натовп, який радісно кричав і невпевнено наспівував щось схоже на «Боже, бережи Короля!» Посол, сер Говард Кеннард, вигукнув із балкона: «Хай живе Польща! Ми будемо пліч-о-пліч битися з агресією й несправедливістю!»

Ці бурхливі сцени повторилися біля французького посольства, де юрба співала «Марсельезу». Урядовий бюлетень, що вийшов того вечора у Варшаві, тріумфально сповіщав: «Підрозділи польської кавалерії прорвали стрій німецьких танків і тепер у Східній Пруссії». Противників нацизму в Європі ненадовго охопили ілюзії. Михайл Себастьян був 31-річним румунським письменником та євреєм. Четвертого вересня, почувши новину про те, що Британія та Франція вступили у війну, він наївно дивувався, чому вони не почали негайний наступ на Заході. «Невже вони й досі на щось чекають? Хіба можливо (як дехто каже), що

Гітлер негайно впаде й буде замінений військовим урядом, який потім почне мирні переговори? Хіба можуть бути радикальні зміни в Італії? Що робитиме Радянський Союз? Що відбувається з державами Осі, про яку раптом перестали говорити і в Римі, і в Берліні? Тисяча запитань, що змушують дихати частіше». У цьому душевному сум'ятті Себастьян намагався знайти полегшення, спочатку читаючи Достоевського, а потім Томаса де Квінсі англійською.

Сьомого вересня десять французьких дивізій обережно увійшли на територію німецького Саару. Пройшовши вісім кілометрів, вони зупинилися: це була демонстрація збройної підтримки Польщі Францією. Гамелена задовольняло те, що поляки стримували гітлерівський Вермахт, поки французька програма переозброєння просувалася далі. Польський народ повільно починав розуміти, що залишився зі своїми стражданнями сам на сам. Стефан Стажинський, колишній вояк Легіону Пілсудського, з 1934 року натхненно керував Варшавою на посаді мера та прославився тим, що за його каденції місто буяло літніми квітами. Тепер Стажинський щодня звертався по радіо до земляків, палко засуджуючи нацистське варварство. Він набирив рятувальні загони, скликав тисячі добровольців, що копали траншеї й підтримували жертв німецьких бомбардувань, які невдовзі обчислювали тисячами. Багато варшавців втекло на схід, багатії обмінювали автівки, для яких не було пального, на вози й велосипеди. 16-річний єврей Ефраїм Бляйхман спостерігав за довгими колонами біженців своєї національності, які повільно й жалюгідно тяглися шляхом, що вів із Варшави. Ще наївний, він не розумів небезпеки, з якою євреї мали справу: попри сумнозвісний польський антисемітизм, «я ніколи не переживав чогось суворішого за лайку».

Виснаження людей і коней незабаром стало головною загрозою для нестримного німецького наступу. Кавалерист молодший капрал Горнс помітив, що його кінь Герцог постійно спотикається: «Я крикнув командирові відділення: “Герцог уже виснажився!” Мені бракувало слів, коли ця нещасна тварина впала на коліна. Ми пройшли сімдесят кілометрів за перший день, потім шістдесят — за другий. Крім того, ми ще й здійснили перехід через гори учвал із головним дозором... Це означало, що ми пройшли приблизно двісті кілометрів за три дні, належно не відпочивши! Уже давно поночіло, а ми й далі їхали».

Жахи бліцкригу ставали сильнішими: поки варшавське радіо грало військовий полонез Шопена, німецьке бомбардування столиці тепер супроводжував вогонь із тисячі гармат, що вистрілювали по тридцять тисяч снарядів щодня, перетворюючи її величні будівлі на купи цегли.

«[Настає] чарівна польська осінь, — записав у щоденнику пілот-винищувач Мирослав Ферич, відчуваючи огиду до іронії. — До дідька лисого її чарівність». Столицю вкрила завіса сірого диму й пилу. Королівський замок, будинок опери, національний театр, собор і безліч громадських будівель разом із тисячами житлових будинків були перетворені на руїни. Бульвари й парки були всіяні непохованими тілами та імпровізованими могилами; запаси харчів скінчилися, було перерване подання води та електрики; майже в кожному вікні розбиті шибки, а тротуари вкриті битим склом. Станом на 7 вересня місто та 120 тисяч його захисників опинилися в оточенні, тому що польська армія відступила на схід. Її головнокомандувач маршал Едвард Ридз-Смігли втік із Варшави разом із рештою уряду на другий день війни. Система постачання та зв'язку армії розвалилася. 6 вересня майже без опору впав Краків; 13 вересня — Гдиня, хоч її військово-морська база трималася ще тиждень.

Контратака, що її здійснили 10 вересня вісім польських дивізій через річку Бзура на захід від Варшави, ненадовго перервала німецький наступ і принесла полякам 1 500 полонених. Курт Маєр із дивізії СС «Лейбштандарт-СС Адольф Гітлер» визнавав зі змішаним захопленням і поблажливістю: «Поляки атакують надзвичайно вперто, знову й знову доводячи, що вони таки знаються на тому, як гинути». Усупереч легенді, лише у двох випадках польські кавалеристи вступали в бій із німецькими танками. Один такий епізод трапився ввечері 11 вересня, коли один ескадрон помчав учвал на село Калушин, яке міцно тримали німці. Із 85 вершників, які атакували ворога, після бою змогли зосередитися лише 33. Загарбники використовували кавалерію, щоб забезпечити розвідку й мобільність, а не нападати. Підрозділ молодшого капрала Горнса був в авангарді колони, попереду якої їхали двоє вершників: «Вони мчали учвал від однієї гори до іншої, а потім сигналізували військам, що можна рухатися далі. Для більшої обережності уперед висилали поодиноких вершників, які їхали паралельно з нами гребенями гір. Раптом ми побачили нові, незнайомі контури, що з'явилися з хмари густої куряви: це були маленькі швидкі коні, які хитали головами, а на спинах в них сиділи польські улани в формі кольору хакі з довгими списами, один кінець яких притримувався стременим ременем, а інший звисав із плеча. Їхні блискучі вістря підстрибували одночасно з копитами коней. У ту саму мить наші кулемети відкрили вогонь».

Вермахт був оснащений зброєю та бронетехнікою набагато краще за ворогів. Польща була бідною країною, що мала кілька тисяч військових і цивільних вантажівок; її державний бюджет був меншим за бюджет

Берліна. З огляду на погану якість і невелику кількість польських літаків проти літаків Люфтваффе, дивовижно, що в цій кампанії Німеччина втратила 560 повітряних суден. Артилерійська батарея лейтенанта Пйотра Тарчинського потрапила під інтенсивний артобстріл за кілька кілометрів від річки Варти. Коригуючи вогонь, Тарчинський виявив, що телефонного зв'язку немає; зв'язківці, яких послали з'ясувати, у чому річ, так і не повернулися. Не встигнувши зробити жодного пострілу, лейтенант Тарчинський був оточений німецькими піхотинцями, які взяли його в полон. Як і багато людей у такій ситуації, він прагнув здобути прихильність тих, хто його полонив: «Я можу порівняти свою ситуацію лише зі становищем людини, яка несподівано зустріла впливових незнайомих і потрапила в цілковиту залежність від них. Я розумію, що мені мало б бути соромно». Коли Тарчинського вели в полон, він проходив повз кількох мертвих польських солдатів і машинально здіймав руку, щоб салютувати кожному.

На тлі народного обурення загарбниками, які вдерлися у країну, траплялися вуличні заворушення, що не додавало честі Польщі. На початку вересня відбулися масові арешти етнічних німців, яких вважали справжніми або потенційними представниками «п'ятої колони». Третього вересня під час «Кривавої неділі» в Бидгощі знищили тисячу цивільних німців після голосливого звинувачення в тому, що вони обстрілювали польські війська. Деякі сучасні німецькі історики заявляють, що під час кампанії вбили до 13 тисяч етнічних німців, більшість з яких були невинні. Можна майже певно сказати, що справжні цифри набагато нижчі, але такі смерті стали приводом для жажливих і систематичних звірств нацистів проти поляків та особливо проти польських євреїв, які почалися під час вторгнення. Гітлер казав генералам в Оберзальцберзі: «Чингісхан убив мільйони жінок і чоловіків за власним бажанням і з легким серцем. Історія бачить його лише як великого державотворця... І я відправив на схід свої підрозділи «Мертва голова», наказавши безжалюдно вбивати чоловіків, жінок і дітей, які належать до польської раси або розмовляють польською. Лише в такий спосіб ми здобудемо *Lebensraum*^{*}, потрібний нам».

Коли Вермахт увійшов у Лодзь, 13-річний Георг Шльонзак був приголомшений, побачивши жінок, які кидають солдатам квіти, пропонують солодощі та цигарки. Діти кричали «Хайль Гітлер!» Шльонзак здивовано писав: «Хлопці, з якими я вчився у школі, розмахували прапорцями зі свастикою». Хоч ці привітні цивільні були польськими гро-

* Життєвий простір (нім.).